

Tekenend was het voor de staat van volledige, erbarmelijke chaos waartoe het Bergen-Belsen-complex verviel, dat lijken dagen – ja wekenlang bleven liggen op de plaats waar de betrokkenen hun laatste adem hadden uitgeblazen. Het kampcrematorium was maar klein – in maart ging men er toe over, enorme brandstapels te maken (een laag lijken, een laag hout, enzovoort), maar deze vorm van lijkverbranding moest tegen het einde van die maand worden gestaakt toen het Duitse staatsbosbeheer er geen hout meer voor wilde afstaan en de officieren van de nabije *Wehrmacht*-kazerne hadden geklaagd over de afschuwelijke stank. Toen een week of twee later, begin april, de Joden uit het *Austauschlager* werden weggevoerd, lagen er in het hele complex bijna zesduizend lijken. *Lagerkommandant SS-Hauptsturmführer* Josef Kramer, wetend dat de Engelsen in aantocht waren, gaf toen opdracht, die lijken in vier enorme, door gevangenen gegraven, rechthoekige kuilen te werpen – tweeduizend gevangenen, allen uitgeteerd, velen grijs van de luizen, waren daar vier dagen lang mee bezig van 's morgens zes uur tot het invallen van de duisternis. 'Vier Tage lang', aldus Kolb,

*'vollzog sich dieses Schauspiel des Grauens, schleppten die ausgemergelten Gestalten die ausgemergelten Körper der toten Mithäftlinge zu den Massengräbern, überwacht von den SS-Leuten, angetrieben von den Stockschlägen der polnischen Kapos, während zwei Häftlingskapellen auf Anordnung Kramers den ganzen Tag hindurch 'zur Aufmunterung' Tanzmusik spielten.'*¹

★

Van de ca. drieduizenddriehonderd uit Nederland afkomstige Joden die zich na aankomst van het laatste transport uit Westerbork in het *Stamm-lager* bevonden, zijn naar schatting zevenhonderd overleden voordat deze groep begin april '45 per trein werd afgevoerd. Al in de zomer van '44 werden de dagelijkse rantsoenen gevoelig verkleind – toch werd het midden oktober voordat mr. Abel J. Herzberg in zijn dagboekanteekeningen een aparte passage aan de honger wijdde:

'Honger is een rotgevoel. Het is onze levensdrang die van ons eist dat wij eten. Eten. Eten. Een ogenblik heb ik gedacht dat tenminste het familieverband

¹ Kolb: *Bergen-Belsen*, p. 148.